

Särös utveckling från säteri till badort

1839-47: De första badinrättningarna

1830 ärvde grosshandlaren Anders Helmich Åkerman (1791-1869) Särö och anlade 1839 en badinrättning med badrestaurang som han drev fram till 1845 då svärsonen vice häradshövdingen Knut Henrik Ekström tog över Särö och drev säteri och badinrättning ytterligare två år.

Vilka drivkrafter fanns bakom starten av badinrättningen? Närmast ligger väl ambitionen att som komplement till jordbruket öka säteriets intäkter genom att dra nytta av den nya havsbadstrenden. Inspirationen kom säkerligen från de badinrättningar som tidigare uppförts i Gustafsberg, Stömstad, Lysekil, Marstrand och Varberg. På närmare håll fanns det varmbadhus som inrättats i Torbjörnsviken 1834.

Affärsidén var att erbjuda välsituerade badgäster varma salta bad, gyttjebad och kalla bad i varm- och kallbadhus. Rum med helinackordering uthyrdes för fyra veckor från antingen 15 juli eller 14 augusti. Apotekare och läkare fanns på plats. Varmbadhuset i Örgryte köptes in och flyttades till "Skuthamnen" på Särö. Ett litet, ganska primitivt kallbadhus uppfördes nedanför Bassängbacken som snart byggdes ut till sex badhytter för damer och kompletterades med ett särskilt herrbadhus.

Badgästernas antal var den första säsongen 72 och året därpå 103 personer, de flesta boende på ön och övriga i bondgårdar på fastlandet; sammanlagt fanns 42 rum att hyra. Redan under badortens första år lät Åkerman uppföra bostadshus för badgäster på ön, både i form av enfamiljshus och flerlägenhetspaviljonger. De tidigaste villorna vid bassängbacken uppfördes sannolikt av Åkerman. Badhuset i Torbjörnsviken köptes in och sattes upp som badgästvilla vid Säröbron. Badrestaurang inrättades i säteriets huvudbyggnad.

Inga kungliga besök ägde rum under denna tid - bland kända personer som gästade Särö nämns Jacob Berzelius och Eric Gustaf Geijer. 1845 uppfördes Drottninghuset för änkedrottning Desiré som dock aldrig kom på besök.

Varför såldes Särö 1847? Av vilka skäl Åkerman lämnade över Särö till sin svärson och denne i sin tur sålde säteri och badinrättning två år senare är oklart - ekonomiska skäl verkar vara det mest troliga.

1847-97: Från inackorderingar till arrenden

1847 köpte Leopold Schmidt (1808-1877) Särö för 70 000 kr. Schmidt var född i Tyskland men flyttade till Sverige 1835 och brukade innan köpet gården Malevik. Under hans tid *"utvecklades badorten relativt hastigt, nya kallbadhus anlades, villor uppfördes och en hel del arealer utarrenderades på vissa år, men företagets ekonomi var redan från början inte den bästa"* (Prytz, sid. 50).

Det är oklart vilka motiv Schmidt hade för sitt köp, men man kan gissa att han från sitt maleviksperspektiv såg Särös möjligheter att utvecklas till högklassig badort och slog till när det blev till salu.

Tio år senare hade en mängd nya hus byggts för badgästerna. Det fanns 100 rum att hyra och tolv av husen hyrdes ut till familjer och hushåll. Antalet badgäster hade vuxit varje år och fyllde tillgänglig kapacitet. Kommunikationerna med Göteborg hade förbättrats; båt gick nu 2 à 3 gånger i veckan och hästskjutsar varje dag.

De kungliga besöken inleddes sommaren 1857 då Oscar I bodde fem veckor på Särö för att där kurerade sin vacklande hälsa. Han åtföljdes av drottning Josephina, prins August och prinsessan Eugenie. Kungligheter blev mycket firade av sommar-gästerna och inför deras vistelse byggdes Drottninghuset till med en matsal och ett provisoriskt hus uppfördes för betjäningen. I bassängbacken restes för kungen ett tält med stolar, bord och tältsäng.

Sommaren 1866 återkom prins August och hans gemål till Särö och bodde där i Skogshyddan. De hyllades och firades, särskilt på prinsens 35-årsdag, då han uppvaktades av daladräktsklädda ungdomar. Sommaren 1871 kom Carl XV till Särö för bad- och brunnskur under överinseende av dr Forsenius. Han bodde också i Skogshyddan som förre ägaren Robert Dickson låtit upprusta och bygga till.

Under Schmidts tid utvecklades affärsidén successivt från inackordering av badgäster till arrenden för sommargäster (den tidens lagar förhindrade styckning och utförsäljning av tomter). Han lät uppföra ett stort antal villor för privatpersoner "på subskription", d.v.s. han utarrenderade tomter och åtog sig enligt kontrakt att bygga villor på dessa. Arrendetiden kunde variera mellan 10 och 49 år och byggnaden tillföll jordägaren efter arrendetidens utgång, även om den uppförts av arrendatorn. Villorna fick endast disponeras sommartid och skulle oljemålas och tapetseras i enlighet med tidigare uppförda villor. Ett annat vanligt villkor var att arrendator inte fick bygga badhus eller annan byggnad som genom sin funktion kunde konkurrera med badinrättningen.

En av de första arrendatorerna var Friedrich Willerding som 1851 arrenderade det nybyggda Friedrichhof, senare Lindenhof (513), på 10 år för 900 rdr/år. 1857 arrenderade trä- och järnexportören Bengt E. Dahlgren Solsidan (38) på 50 år och betalade 30 000 kr. För fabrikören Mendel E. Delbanco byggdes enligt dennes ritningar villa Ängsäter (27) år 1858 med hyrestid på tio år och 600 rdr om året i avgift. Följande år arrenderades Munkekullen (12) med nybyggt hus ut till B. Thulin på 10 år för 800 rdr/år.

1866 uppläts Berghem (499) till bryggaren David Weymyss på 49 år för 200 rdr/år exkl. byggnad. Kontraktet, nu på 6 000 rdr, överläts fyra år senare på arkitekt J. A. Westerberg och 1872 på skeppsredaren och kolgrosshandlaren August Carlsson. Gövik (461) uppfördes 1878 av konsul John Lyon med kontrakt på 49 år och 3 500 rdr samt 5 rdr/år.

Sommarvillorna på Särö låg ofta gruppvis. På 1870-talet fanns utmed Bassängbacken en rad villor som Solbacken, Kullen, Eksäter, Diana, Lyckan, Sjövik och Beau Rivage. Strax intill låg Klinten, Sandvik och Röda stugan. Kring Munkekullen och Nunnekullen låg villor som Ängsäter, Munkekullen, Nunnekullen, Fridhem och Ekeliden. Mittemot låg Solsidan med Alphyddan på sin tomt och Lindenhof.

Magnus Hollertz (1949) skriver i en reseberättelse om Särö: *"Här är göteborgarnas älsklingsställe och gräddan av dess handelsaristokrati badar här om somrarna. ..."* och att *"stället är otroligt dyrt"* och endast passar förmögna familjer. I sin handbok för badgäster påpekar Johan Wallin (1858) att sällskapslivet på Särö *"torde, mer än vid de andra badorterna, hafoa en smak af en viss förnämt stel hållning, likasom man anmärkt, att damernas toiletter vid denna badort synas mera pretiösa, än hvad nödigt är för livet i det gröna"*. ...och att allmogen saknas nästan helt som badgäster på Särö.

Viktor Rydberg som redan 1859 uppfattade Särö delvis som en förstad till Göteborg beskrev dess sommargäster: *"Särös sällskapslif under sommaren påstås vara stelt. Vi tro att det endast ser ut så. Familjelifvet, der det slagit ut sin vackraste blomma, skapar inom sina kretsar en anda af sjelftillräcklighet i god mening, en känsla, att man bland sina närmaste har sin värld, och denna känsla gör den vanlige främlingen, om än välkommen, så likoäl icke eftersökt."* (Göteborg och dess omgivningar, 1859)

Lars Stackell (1974) beskriver i sin avhandling Särös karaktär: *"Särös särställning har sammankopplats med att ön utgjort ett säteris ägor och att en "herrgårdskultur" utvecklats och vårdat den mångskiftande växtligheten samt att man under badortsperioden förstått att vidmakthålla dess karaktär."* (sid. 159)

"Under Schmidts tid fick Särö sin egenart som badort för ett mer begränsat skikt än övriga västkustbadorter – begränsat i både geografisk och social bemärkelse. Den göteborgska köpmannaaristokratin kom att uppta Särö som sitt speciella sommarrevir och, som Rydbegs omdömen visar, där skapa en familjär sammanhålling som i viss mån endast har sin like på Gustafsberg under seklets slutande decennier. Det är inte otroligt, vilket Mats Rehnberg påpekat, att Särö som badort kom till som en ersättning för de landerier i Göteborg vilka vid ungefärligen denna tid började naggas i kanten av göteborgsindustrins expansion delvis i de stadsomgivningar där landerierna låg i ostörd lantlighet. På Särö bildades en öppen villamiljö där det kurativa inte dominerade dess yttre gestalt och inte heller dess sommarliv." (sid. 160)

På 30 år byggde Leopold Schmidt upp något av ett sommarparadis för en utvald krets välsituerade göteborgsfamiljer. Denna idyll utsattes säkerligen för ett allvarligt hot när Schmidt på grund av alltför frikostiga borgensförbindelser tvingades i konkurs den 20 augusti 1877. Prytz (190) skriver:

"Då han emellertid bland Särö badgäster åtnjöt det bästa förtroende och ej sparade sig när det gällde att göra deras sommarvistelse så angenäm som möjligt, beslöto dessa att vid den iråkade konkursen söka uppbringa ett 30 proc. accord genom att tillskjuta 80.000 kr. mot erhållande av in-teckningar i Särö egendom efter 12.300 kr. Konsortiet var sålunda berett att betala för egendomen 203.000 kr." (s. 62)

Vilka som ingick i och representerade konsortiet framgår inte, men gissningsvis hade August Carlsson, August Mark och John Lyon ett finger med i spelet. Vid auktionen den 3 februari 1878 i Särö gick emellertid planen i stöpet, och förste stadsfogden i Göteborg, Alfred Almén, ropade in egendomen för 277 715 kr. Sedermera ägaren av Tjolöholm, J. F. Dickson, lär ha bjudit 260 000 kr och senare, under hand, 300 000 kr, men förgäves.

Almén hade stora förhoppningar; hans avsikt var att kraftigt bygga ut badortsrörelsen genom en bolagsbildning och göra Särö till en badort av första rang. 1881 bjöd han in till en aktieteckning där kapitalet i det nya bolaget skulle fördelas på 350 aktier à 1 000 kr; dessutom skulle varje aktieägare få en villatomt på ett tunnland. Men bolagsbildningen ledde inte till något resultat och han gick i konkurs 1884. Erbjudandet var tydligen inte tillräckligt attraktivt, om det nu berodde på upplägg, pris eller bristande förtroende för Almén.

Samma år återköptes Särö av advokaten Frans Almén och agronomen J. W. Brattberg från Alingsås för ett pris av 325 000 kr, men 1885 övertog Brattberg även Alméns intressen i Särö. Brattbergs motiv för förvärvet är inte kända; han gjorde vissa förbättringar och investeringar men sålde Särö 1892 till ett nybildat bolag - Särö AB - för

300 000 kr. Denna gång var sommargästerna med på noterna och tecknade sig för 202 aktier à 1 000 kr – om de nu fann erbjudandet mer attraktivt eller hade större förtroende för styrelseledamöterna i Särö AB.

Styrelseledamöter var August Carlsson, August Johansson Mark och Ernst Krüger med Carl Gustaf Weinberg och John Hawks Lyon som suppleanter. Bland de större aktieägarna märktes, förutom Brattberg som själv behöll 25 aktier, August Röhss (42 aktier), August Carlsson (25 aktier), Wilhem Röhss (20 aktier), John Lyon (20 aktier) samt Nancy Linderöth (10 aktier).

Övriga aktieägare var August J:son Mark, Ernst Krüger, A. Krüger, Carl Wijk Sr., Hjalmar Pripp, J. F. Högberg, James Keiller Sr., Alexander Keiller, Gustaf Falk, Carl Leffler, Mary Leffler, C. G. Prytz, Gustaf Krafft Jr., Sten Helling, A. O. Wilson, Alfred Söderberg, Edward Berg, August Kock, Albert Olsson, C. G. Weinberg och Henrik Pripp.

Bolaget gjorde en hel del investeringar och förbättringar. En ny ångbåtsbrygga med vänthus anlades vid Ålevik, och nära herrbadhuset uppfördes ett nytt, modernt varmbadhus. Den gamla restaurangen byggdes om och fick en helt ny veranda. I Stallbacken uppfördes arbetarbostäder och stenladugården byggdes om till stall. Rummen i paviljongerna och Drottninghuset moderniserades.

Mona Roth (1964) skriver: *"Man hyrde i allmänhet sina villor i gamla dagar. Ytterst få ägde sina egna. Det var egentligen efter det att Carl Prytz sålt Särö, som han samtidigt gjorde affär med de gamla villorna. Jag tror jag skulle kunna räkna upp åtminstone tjugo sådana gamla hyresvillor, byggda på 1830- eller 1840-talet och alla av samma typ."* (sid 28)

1897-1950: Från arrenderade till privatägda sommarvillor

Men 1897 försattes Särö AB i likvidation och man beslöt upplösa bolaget och sälja Särö säteri. Grosshandlare C. R. Prytz köpte säteriet för 312 000 kr, och en ny lag från 1896 gjorde det möjligt för honom att stycka egendomen och sälja samtliga villor med tillhörande tomter.

Köparna var August Carlsson (5 st), Ernst Krüger, James Keiller Sr., Axel Jonsson, Gustaf Krafft Jr., J. A. Westerberg, Hjalmar C:son Weijdling, August J:son Mark, Carl Lyon, C. Lyon, A. Carlander, O. W. Carlström, Gustaf Bratt, C. G. Weinberg, C. E. Lindström, Sten Helling, G. A. Örnberg, C. O. Söron, B. von Matern, August Koch,

W. Schulz, E. M. E. Sundström, A. O. Wilson, C. E. Werner, C. Nycander, E. C. Hansson, O. Carlsson, Charlotta Grundberg och Thomas Övergaard.

1898 sålde Prytz själva säteriet med tillhörande fastlandsgårdar till grosshandlare Hans Ludvig Ygberg som också skulle ta sig an frågan om en järnvägsförbindelse Göteborg – Särö. Men bakom Ygberg, skriver Ulf Olsson (2006), stod i själva verket Knut Wallenberg:

"Söder om Göteborg växte det fram en bebyggelse på Särö, gynnad av kungliga familjen och Göteborgs societet. Intressant nog skulle Knut Wallenberg i slutet av 1890-talet engagera sig i utvecklingen av denna badanstalt med sina "grosshandlarvillor". Han köpte 1898 med hjälp av en göteborgsköpmän, Hans Ludvig Ygberg, hela Särö och medverkade också i bygget av en järnväg från Göteborg några år senare. År 1905 övertog Ygberg officiellt hela ägandet, men hade stora lån hos Knut Wallenberg till sin död 1917." (sid 233)

1901 bildades Järnvägsaktiebolaget Göteborg – Särö av professor August Wijkander, konsul C. A. Kjellberg, August Carlsson, Hans Ygberg, Axel Jonsson, A. O. Wilson, Em. Fischer samt jur. dr Bertil Wijk. Ygberg var verkställande direktör och trafikchef fram till 1905. Den 13 juli 1903 öppnades Säröbanan fram till Släp för allmän trafik. Följande år öppnades också bandelen Släp – Särö. Under första året uppgick antalet resande till 365 000 och 25 år senare till ca. en miljon.

Mona Roth (1964) konstaterar: *"Att säröborna själva drar sig för att bada på ön utan föredrar holmarna är en direkt följd av populariteten sammanhängande med de ökade kommunikationsmöjligheterna."* (sid 17)

1904 öppnade Ygberg ytterligare en restaurang, Strandpaviljongen, vid järnvägens slutstation. Den 19 juni gav Ygberg en middag i den nya restaurangen för ett antal prominenta gäster där bl.a. James Keiller önskade det nya företaget lycka till, men några år senare (1917) revs byggnaden.

Under denna period ökade frekvensen av kungliga besök starkt. Från 1887 till 1904 besökte Oscar II Särö med chefsfartyget Drott så gott som årligen. Efter flera besök tillsammans med sin far gästade kronprins Gustaf Särö regelbundet från 1901 och deltog i de internationella tennistävlingarna. De stora badgästfesterna var numera passé och Gustaf V gästade mer de enskilda familjerna och bjöd dem tillbaka på Drott. Han bodde oftast på villa Gövik, där först hos August Röhss, sedan i många år hos James Keiller.

1907 kunde badorten notera det största antalet fasta badgäster, 992, men första världskriget medförde att de utländska gäster som belagt huvuddelen av badortens 70 hotellrum uteblev. Värst för Särö var att Gustaf V fick avstå från sina besök 1914-15 och att de internationella tennistävlingarna måste ställas in.

Den 16 februari 1917 avled Hans Ygberg och den 20 augusti såldes Särö, föutom fastlandsgårdarna (såldes 1928), till ett nytt bolag, även detta kallat Särö AB, för 800 000 kr. Styrelsen utgjordes av Kerstin Setterwall, Hjalmar Wijk, Arnold Lindström, Bror Gustaf Mark, Axel Jonsson jr., Bertil Wijk, Harald Adelson, James Keiller jr. och Elof Hanson. Suppleanter blev Folke C:son Weijdling, Henni Heyman och Gustaf Dahlin.

Bland aktieägarna märktes Bertil Wijk, Hjalmar Wijk, Caroline Wijk, James Keiller sr. och jr., Axel Jonsson sr. och jr., Folke Weijdling, Beatrice Wallenberg, Axel Ågren, Dan Broström, Elof Hansson, Arnold Lindström, Mina Hammarberg, George Seaton, Greta Wachtmeister, Gustaf Ekman, Jonas Kjellberg, Henni Heyman, Gustaf Mark, Ingeborg Gibson och Theodor Willerding.

1918 bildades ännu ett bolag, Särö Hafsbad AB, som hade till ändamål att driva hotell- och restaurangrörelse. Styrelsen bestod av Folke Weijdling, Gustaf Mark, Axel Jonsson jr., Anna Hossfeld och Harald Adelson med Henning Krafft och Helfrid Weijdling som suppleanter. Krafft blev bolagets direktör. Men redan 1921 trädde Särö Hafsbad i likvidation och restaurangrörelsen arrenderades ut till 1927.

Det nybildade bolaget Plutonen AB med som James Keiller J:r ägare övertog 1921 valda – vilka framgår inte - delar av Särö.

1925 skrevs aktierna i Särö AB ned från 5 000 kr till 100 kr. Största aktieägare var Caroline Wijk, född Dickson, med 18 aktier. Styrelsen bestod då av James Keiller, Hjalmar Wijk, Bertil Wijk, Fredrik Hallencreutz och Will Steffenburg. Fyra år senare trädde bolaget i likvidation.

1927 brann restaurangen med sina 200-åriga anor ned. I stället för att bygga upp den igen beslöt man uppföra en ny restaurang genom att bygga om och till paviljongerna. James Keiller J:r bildade Paviljongerna AB som övertog paviljongerna, Drottninghuset och säteritomten. I maj året efter stod den nya restaurangen klar.

1929 trädde Särö AB åter i likvidation och fastigheten övertogs tillfälligt av Skandinaviska Banken. 1932 bildades AB Nordanskog av James Keiller J:r, Jean Victor Pellerin samt Elin Janson med ändamålet att bevara öns särart och undvika överexploatering.

Samma år köpte bolaget Särö av banken för 235.000 kr. Även tillgångarna i Plutonen övertogs.

Stackell (1974) beskriver Särös utveckling efter sekelskiftet: *"I och med denna stegvisa övergång till att låta villorna bli fasta bostäder med större komfortkrav och utökade anspråk på mer representativ arkitektonisk karaktär, förlorade naturligtvis Särö mycket av sin särart som badortsmiljö, även om paviljonger och andra byggnader fortfarande inrymde hyresrum för badgäster. Formspråket hos villorna förändrades genom att sten och tegel kom till användning och genom att sekelskiftets stilistiska nyorientering och ett ökat ekonomiskt underlag hos villaägarna medförde en individualiserad utformning, olik den relativt spartanska och lätta enkelhet som utmärkte den sorts sommarvillor i delvis lokal tradition som Schmidt och hans föregångare uppförde. En slags "splendid isolation" mellan villahushållen blev förhärskande, även den fjärran från den reglerade men öppna villamiljö som badgäster rörde sig i under 1910-talets senare hälft. Denna utveckling sköt fart under 1910-talet, men påbörjades redan vid sekelskiftet. ... Särö, som en förnäm villaförstad till Göteborg, lik Hovås och Örgryte, bör få sin egen beskrivning och analys."* (sid 159)

Efter 1950: Från sommarsamhälle till villaförstad

1955 revs varmbadhuset och 1961 dambadhuset – Särös damer fick i stället tillgång till delar av herrbadhuset. 1965 lades Säröbanan ned. 1971 införlivades Särö i Kungälv kommun och ny byggnadsplan upprättades. En villaägarförening bildades för att "bevara medlemmarnas intressen och Särös kultur". Den nya byggnadsplanen presenterades 1974 och Särö Västerskog förklarades som naturreservat.

Samtliga aktier i AB Nordanskog övertogs 1976 av Villafinans i Göteborg AB. 1981 bildades Föreningen Bassängbacken för att "äga, återställa och bevara fastigheten Särö 1:245, mark och strand". Särö Golfklubb bildades på initiativ av Jan Hampf, Jan Hansson och Peter Hansson och förvärvade ängarna runt Solallén i avsikt att bygga en 9-håls golfbana. 1982 bildades Residencia HB med Jan Hampf, Jan Hansson och Bernt Halldén som ägare för köp, försäljning och förvaltning av fast egendom på Särö. Residencia köpte säteritomten, Stallbacken samt diverse markområden av AB Nordanskog. David Keiller byggde om Drottninghuset till flerfamiljsbostad och senare även paviljongerna. Nytt system för vatten och avlopp för öns fastigheter byggdes 1982-83. AB Onsalavillan köper tomter av AB Nordanskog 1983. Föreningen Säteritomten – för bevarande av tomten – bildas 1985.